

Θεολογία καὶ πολιτισμός

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

Κατὰ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ὁ Θεὸς εἶναι παρὼν, ἐνεργεῖ καὶ φανερόνεται στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων μέσα ἀπὸ συγκεκριμένα γεγονότα, πρόσωπα καὶ καταστάσεις. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία γίνεται λόγος Θεοῦ προσιτὸς στὸν ἄνθρωπο, γίνεται προσωπικὸς διάλογος Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ Ἁγία Γραφὴ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσληψη τοῦ διαλόγου τῶν ἀνθρώπινων πολιτισμῶν καί, ἀκολουθῶς, ἡ μετάπλάσή τους σὲ θεανθρώπινο διάλογο καὶ πολιτισμό, σὲ κοινωνία καὶ σχέση Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Ἐν τέλει, ἡ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ προκύπτει ὡς προέκταση καὶ βίωση τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία. Ἡ ἐνσάρκωση συνιστᾷ πρόσληψη τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ συνάμα προσωπικὴ μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐνσάρκωση ἐπεκτείνεται στὴν ἱστορία μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, ἐρμηνεύοντας τὸ Ἄσμα ἀσμάτων, κάνει λόγο γιὰ τὴ διαρκὴ ἐπέκταση τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπ' ἄπειρον ἐπέκταση τῆς «καινῆς κτίσεως» ὡς ὑπέρβαση τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου.

Ἐξαιτίας τῆς θεολογίας τῆς ἐνσάρκωσης ἡ Ἐκκλησία ὄχι μόνο διαλέγεται μὲ τὸν πολιτισμὸ ἀλλὰ καὶ διαμορφώνει πολιτισμὸ. Στὴ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐν γένει φιλοκαλικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ἡ ὑψηλὴ καὶ πλούσια θεολογία τῶν Πατέρων προσλαμβάνει καὶ μεταποιεῖ τὴ γλῶσσα καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς σὲ ρέουσα ποιητικὴ δοξολογία. Συνάμα, ἡ γλῶσσα τῆς λατρείας, ἡ θεολογία καὶ ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, ὅπως καὶ κάθε μορφὴ ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, παραμένουν ἀνερμίνευτες

δίχως την επέκταση και εξακτίνωση του χριστολογικού δόγματος στη θεολογία, στη λατρεία και στη ζωή της Έκκλησίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η θεολογία της Έκκλησίας συνομιλεί και ενσαρκώνεται ευρύτερα στην τέχνη και στον πολιτισμό.

Η θεολογία, λοιπόν, οφείλει να επεκτείνει διαρκώς τη χριστολογία της Έκκλησίας διαλεγόμενη με την ιστορία, τον πολιτισμό και τις ἐπιστῆμες του ἀνθρώπου. Κατ' αυτόν τον διάλογο ο κόσμος αναδεικνύεται σὲ *κοσμικὴ ἐκκλησία* καὶ ἡ Έκκλησία ὡς *κοσμικὴ λατρεία* ἀνοίγεται σὲ συμπαντικὲς διαστάσεις. Προσλαμβάνοντας καὶ μεταμορφώνοντας διαρκῶς τὸν κόσμο, ἡ Έκκλησία ὑπερβαίνει κάθε διελκυστίνδα μεταξύ βέβηλου καὶ ἱεροῦ. Ὡστόσο, χρειάζεται νὰ κάνουμε ὀρισμένες ἀπαραίτητες διευκρινίσεις γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ. Ὁ διάλογος θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν «πολιτισμικὴ Ὁρθοδοξία», ἓνα ἰδεολογικὸ μὶσθωμα τῆς σύγχρονης θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν ὀρθοδόξων χωρῶν, τὸ ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τὴν Ὁρθόδοξη Έκκλησία ὡς μέρος καὶ περιεχόμενο τοῦ ἐθνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ φολκλόρ, τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ διασύνδεση μεταξύ ἔθνους-κράτους καὶ Έκκλησίας ὡς ἀναβίωση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ μὶσθωμα αὐτὸ δὲν συνιστᾷ παρὰ μία ψευδομὶσθωση τῆς Ὁρθοδοξίας ὡς Έκκλησίας καὶ ὡς θεολογίας. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ μία μορφή «κουλτουραλισμοῦ» ὡς πολιτισμικῆς καὶ κοινωνικῆς ταυτότητας ἡθῶν καὶ ἐθίμων, ποὺ παραπέμπει σὲ μία ρευστὴ θεολογία καὶ θρησκευτικότητα ἀνάμεικτη μὲ προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες. Πίσω ἀπὸ τὴν «πολιτισμικὴ Ὁρθοδοξία» ὀχυρώνεται μία ταυτότητα ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ «ἐθνικοποιήσει» τὴν Έκκλησία καὶ τὸν Χριστιανισμό. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀντιλαμβάνεται τὴν ἐκκλησιαστικὴ λατρεία μὲ στατικὸ τρόπο, ὡς μία ἐθιμικὴ τελετουργία, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται κυκλικὰ μέσα στὸν χρόνο, δίχως ἀνοιγμὰ πρὸς τὰ ἔσχατα τῆς ἱστορίας, δίχως τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀνανέωσης καὶ τῆς ἀλλαγῆς. Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς ἐθνικὸ φολκλόρ ἢ ὡς λαϊκὸς πολιτισμὸς ἀποβαίνει μία ἐθιμικὴ καὶ τυπολατρικὴ ρουτίνα, ἡ ὁποία προτιμᾷ τὴν ἱστορικὴ ἀδράνεια, τὴν ἐπανάληψη καὶ τὸν ἀπομονωτισμὸ, τὸν θρησκευτικὸ ἀτομισμὸ καὶ ἐν τέλει τὴν ὑποτίμηση τοῦ θεολογικοῦ καὶ ἐσχατολογικοῦ νοήματος τῆς πίστεως τῆς Έκκλησίας. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ σημασία τῆς παρέμβασης τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία, ἐμφανίζεται μία σχεδὸν μυθικὴ ἀντίληψη τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία συχνὰ καλλιεργεῖ ἐθνικιστικὲς καὶ φονταμενταλιστικὲς θρησκευτικὲς τάσεις, παραπέμποντας διαρκῶς σὲ πολιτιστικὲς ἐκφράσεις καὶ ἐπιτεύγματα τοῦ παρελθόντος.

Ὁ πολιτισμὸς εἶναι ἡ ἔλλογη καὶ ἐλεύθερη συγκρότηση τῆς πόλεως καὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια κάθε πολιτισμὸς εἶχε διαμορφώσει καὶ τὸν μεταφυσικὸ ἄξονά του. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ πολιτισμὸς ὡς «κουλτούρα» προκύπτει ἀπὸ τὶς λατρευτικὲς πράξεις τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀπευθύνονταν στὸν Θεὸ ἢ τοὺς θεοὺς. Ἡ λέξη *culture*, μὲ τὴν ὁποία ὁ δυτικοευρωπαῖος ἄνθρωπος ἐκφράζει τὴν ἐλληνικὴ λέξη *πολιτισμός*, προέρχεται ἀπὸ τὴ λέξη *cultus-culte-cult* ποὺ σημαίνει λατρεία. Ὁ πολιτισμὸς ὡς *culture-culte* συνιστᾷ ἓνα

εἶδος «ἐνσάρκωσης» τοῦ Θεοῦ. Ἡ Ἀγία Γραφή, ἡ ὁποία ἔχει ἐπιδράσει βαθύτατα στὸν λεγόμενο δυτικὸ πολιτισμό, ἀφηγεῖται ὅχι ἓναν ἀπόμακρο καὶ ἄσχετο μὲ τὸν κόσμο καὶ τὸν ἄνθρωπο Θεό, ἀλλὰ ἓναν Θεὸ ποὺ ἐνανθρωπήσκει ὄντως καὶ εἰσῆλθε παράδοξα στὴν ἱστορία καὶ στὴν κατάστασι τοῦ ἀνθρώπου. Παρὰ τὴ μακρινὴ ἱστορικὴ διαδρομὴ τῶν λαῶν τῆς μεσογειακῆς λεκάνης καὶ τῆς κυρίως Εὐρώπης, ἡ Βίβλος δὲν ἔχει διαμορφώσει μονάχα τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν ἐβραϊκῶν καὶ τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, ἀλλὰ ὁλόκληρο τὸν πολιτισμὸ μας. Στὴν ἀρχὴ τοῦ 21ου αἰ., ἡ Ἀγία Γραφή εἶναι ἐκπληκτικὰ ἀνθεκτικὴ στὴ διάβρωσι τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἱστορίας¹. Στὶς ἐκκοσμηκευμένους κοινωνίες μας, μολονότι εὐκόλα ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος μοιάζει νὰ ξεχνᾷ τὶς ρίζες του, ἡ Ἀγία Γραφή, ἡ πατερικὴ παράδοσι, ἡ λατρεία, ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐν γένει ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας συνεχίζει νὰ διαλέγεται μὲ τὴν ἱστορία καὶ νὰ ἀποτελεῖ πηγὴ ἐμπνευσις καὶ ἀνανέωσις τοῦ πολιτισμοῦ.

Οἱ θέσεις τοῦ Γεωργίου Φλωρόφσκυ γιὰ τὴ σχέσι θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ

Ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ (1893-1979), μὲ μία στέρεν ἐγκύκλια καὶ πανεπιστημιακὴ παιδεία, ἔχοντας βιώσει ἔντονα τὴν καταιγίδα τῆς ἱστορίας στὴ Ρωσία, τὴν ἐξορία καὶ τὴ μετανάστευσι ἀπὸ τὴν πατρογονικὴ γῆ, δὲν βρῆκε ἀπλῶς καταφύγιον στὴν Εὐρώπη καὶ ὕστερα στὴν Ἀμερικὴ, ἀλλὰ ἔγινε πολίτης τοῦ κόσμου, πολίτης τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης. Ὁ Φλωρόφσκυ ὑπῆρξε διδάσκαλος, ἐρευνητὴς καὶ συνάμα ἐρμηνευτὴς καὶ ἀνατόμος τῆς Παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς πατερικῆς θεολογίας. Κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ ὁ κόσμος ἀλλάζει ἀδιάκοπα. Ἐχοντας ὁ ἴδιος πίσω του τὴν ἐμπειρία τῆς Ὀκτωβριανῆς ἐπανάστασις, τῆς μετανάστευσις στὴν Εὐρώπη καὶ κατόπιν στὴν Ἀμερικὴ μετὰ τὸν 2ο Παγκόσμιον Πόλεμον, ἔζησε προσωπικὰ τὶς δραματικὰς αὐτὰς ἀλλαγὰς ὡς ἀλλαγὰς καὶ ὄψεις τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ αἴσθησις τῆς ἀλλαγῆς καὶ τῆς ἀνατροπῆς εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἱστορίας. Ὡστόσο, ἡ ἐμπειρία αὐτὴ ἔγινε αἰσθητὴ ἐντονότερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς νεωτερικότητος, ἡ ὁποία διάνοιξε τὸν χρόνο καὶ τὴν ἱστορία.

Μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἔννοια τῆς προόδου στὴν ἱστορία κατέστη δυνατὴ ἀρχικὰ ὡς ἀπομάγευσις τῆς φύσις καὶ τοῦ κόσμου, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνονταν ὁ ἀρχαῖος παγανισμός. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπανεκτίμησις τοῦ χρόνου καὶ τῆς γραμμικῆς ἀντίληψις τῆς ἱστορίας ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος προέβη στὴ διάκρισι τῶν ἐποχῶν καὶ στὴν περιοδολόγησι τῆς ἱστορίας. Ζώντας στὸν 20ὸ αἰ. ὁ Φλωρόφσκυ, ὅπως καὶ ἄλλοι διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς του, ἔκαναν λόγο γιὰ τὴν κρίσις ἢ τὴν παρακμὴ τοῦ

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Βιβλικὲς μεταφράσεις, Ἱστορία καὶ πράξις, Ἑπετειακὸς Ἐπιστημονικὸς Τόμος γιὰ τὰ διακόσια χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας*, ἐπιμ. Κώστας Τσιγκάνης - Μαρία Σίκ, ἐκδ. Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας, Ἀθῆνα 2021.

πολιτισμοῦ ὡς τέλος τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς ἢ τέλος τῆς ἱστορίας ἢ ἀπλῶς, ὅπως ὁ Σπένγκλερ ἤδη ἀπὸ τὸ 1918, γιὰ τὴν πλήρη παρακμὴ τῆς Δύσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της². Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ ἡ ἱστορία δὲν εἶναι μόνο τὸ παγκόσμιον δικαστήριον (Χέγκελ), ἀλλὰ καὶ ἡ αὐτοκαταδίκη τῆς ἱστορίας σὲ καταστροφὴ. Ἡ ἐμπειρία δύο παγκόσμιων πολέμων, ἡ κομμουνιστικὴ ἐπανάσταση, ὁ φασισμός, ὁ ψυχρὸς πόλεμος, οἱ διάφορες περιφερειακὲς συγκρούσεις, ἡ ραγδαία ἐκκοσμίκευση τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, ἦταν γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ ἓνα εἶδος ἀποχριστιανισμοῦ καὶ ἀποδόμησης τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἓνα προμῆνυμα τῆς ὑστερης νεωτερικότητος. Οἱ πολιτισμοὶ ἀκμάζουν καὶ παρακμάζουν. Ὁ λεγόμενος πολιτισμένος κόσμος ἐμφανίζεται πλέον ἀπροσανατόλιστος καὶ ἀποδιοργανωμένος πνευματικά. Οἱ ὑψηλὲς ἀξίες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ κρατήσουν τὸν κόσμον σὲ μία ἐνότητα μοιάζουν νὰ ἐξαφανίζονται! Ποιὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ αἰτία τῆς κατάρρευσης τοῦ πολιτισμένου κόσμου; Ἡ ἐποχὴ μας, εἶναι ἐποχὴ ἀπιστίας καὶ ἀβεβαιότητος! Ὁ λεγόμενος χριστιανικὸς κόσμος φαίνεται νὰ καταρρέει. Ἐνδεχομένως καὶ νὰ εἶχε μέσα του πρὸ πολλοῦ τὸν σπόρον τῆς καταστροφῆς. Ὡστόσο, οἱ πολιτισμοὶ διαλύονται ὅταν δὲν ὑπάρχουν ἐλατήρια ποὺ νὰ ἐμπνέουν καὶ πεποιθήσεις ποὺ νὰ δεσπάζουν. Στὴν ἐποχὴ μας ὑπάρχουν πολλὰ συγκρουόμενα «πιστεύω», τόσο πολλὰ «παράξενα εὐαγγέλια», πολλὲς καὶ ἀνταγωνιζόμενες πίστεις. Κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ἡ νεωτερικότητα συχνὰ προέβαλε τὴν ἐπιστήμην ὡς τὴ νέα γνώσιν ποὺ θὰ ἀντικαταστήσει τὴ χριστιανικὴ πίστιν. Ἡ κρίσις τοῦ πολιτισμοῦ ἀφορᾷ τὸν πολιτισμὸ ὡς σύστημα ἀξιῶν. Ὁ πολιτισμὸς διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὴ φύσιν καὶ τὸν κόσμον. Ὁ πολιτισμὸς εἶναι μία τεχνητὴ δημιουργία, ἓνα ἐπίτευγμα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας καὶ δράσης στὴν ἱστορία. Πρόκειται γιὰ μία προέκταση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀνθρωπότητα φθάνει στὴν ὠριμότητά της. Ὁ Φλωρόφσκυ ἐπισημαίνει ὅτι στὴν ἐποχὴ μας παρατηρεῖται ἀστάθεια, κούρασις, ἀμφισβήτησις ἢ καὶ κατάρρευσις τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ καὶ συνάμα ἔξαρσις τῆς τεχνικῆς ἔναντι τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.

Ἀκολούθως, ὁ Ρῶσος θεολόγος θέτει τὸ κρίσιμο ζήτημα γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ σήμερον. Οἱ χριστιανοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν κρίσιν τοῦ πολιτισμοῦ; Ἄν ἡ παρακμὴ τοῦ πολιτισμοῦ ἔχει ὀδηγήσει μέχρι τὴν ἀποστασία ἢ τὴν ἀπώλεια τῆς πίστεως, οἱ χριστιανοὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνδιαφεροῦν πρωταρχικά, ἂν ὅχι ἀποκλειστικά, γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς πίστεως καὶ τὴν ἀναμεταστροφὴν τοῦ κόσμου καὶ ὅχι ἀπλῶς γιὰ τὴ διάσωσιν ἐνὸς καταποντιζόμενου πολιτισμοῦ τοῦ παρελθόντος; Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ τὸ ζήτημα αὐτὸ σχετίζεται μὲ τὸ διαχρονικὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως μεταξὺ Εὐαγγελίου, ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ! Ὁ τεχνικὸς

2. Βλ. Oswald Spengler, *Ἡ παρακμὴ τῆς Δύσης*, τόμ. Α & Β, μτφρ. Α. Ἀναγνώστου, ἐκδ. Τυπωθίτω - Γ. Δαρδανός, Ἀθήνα 2004. Γιὰ τὴν κατάρρευσις τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. ἀπὸ μία μετανεωτερικὴ σκοπιά βλ. τὸ ἔργον τοῦ Eric Hobsbawm, *Θρυμματισμένοι καιροί, Κουλτούρα καὶ κοινωνία στὸν 20ὸ αἰῶνα*, μτφρ. Ν. Κούρκουλος, ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 2013.

πολιτισμός δεν αποτελεί τὸ τέλος τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ Εὐαγγέλιο χρειάζεται νὰ σαρκωθεί καὶ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ὀφείλει νὰ προχωρήσει καὶ πέρα ἀπὸ τὸν τεχνικὸ πολιτισμό.

Ὡστόσο, ὁ πολιτισμὸς ὡς μέγεθος τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀνθρώπινης δημιουργικότητας δὲν τίθεται ὑπεράνω τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ στάση τοῦ Φλωρόφσκυ ἔναντι τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀμφίσημη καὶ διαλεκτική. Ἀφενός, κάθε πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα εἶδος λεπτῆς καὶ ἐξευγενισμένης εἰδωλολατρίας, ὁ πειρασμὸς καὶ ἡ πλάνη τῆς ἱστορίας γιὰ ἓναν ἐπίγειο παράδεισο, μία μέριμνα γιὰ πολλὰ πράγματα, μολοντί «ἐνὸς δέ ἐστι χρεία». Ἀφετέρου, μία τέτοια θεώρηση εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ἀξιοποιεῖ τὰ τάλαντα καὶ τὶς ἀνθρώπινες δημιουργικὲς ἀξίες. Ὁ Φλωρόφσκυ, ἐν τέλει, θέλει νὰ προσανατολίσει καὶ νὰ ἐντάξει τὶς ἐπίγειες πραγματικότητες καὶ ἀσφαλῶς τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ σὲ μία δημιουργικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος καλλιεργεῖ καὶ προάγει ὑπεύθυνα τὸν κόσμον ὡς δημιουργία τοῦ Θεοῦ, ἀναφέροντάς τον στὸν δημιουργό του κατὰ τὸ βιβλικὸ «ἐργάζεσθαι καὶ φυλάττειν αὐτόν» (Γέν. 2,15)³.

Ἡ νεωτερικότητα καὶ ἰδιαίτερα ὁ 20ὸς αἰ. παρήγαγε διάφορα καὶ συχνὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα ὁράματα γενικῆς εὐτυχίας καὶ ἄλλες κοινωνικὲς οὐτοπίες, ποὺ κατέληξαν δυστοπίες μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων ἢ μὲ τὴν πρόταξη τῆς ἀένας εὐφορίας ὡς σκοποῦ καὶ νοήματος στὶς καταναλωτικὲς καὶ μηδενιστικὲς κοινωνίες τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἡ ἐμφάνιση τῆς σύγχρονης τεχνολογίας θὰ δημιουργήσει νέες φαντασιακὲς κοινωνίες, ὥστε νὰ γίνεται πλέον λόγος γιὰ τὴν τυραννία ἢ τὴ μελαγχολία τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ ἐξαιτίας τῆς ὑπέρμετρης ἀνάπτυξης τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ὁ πολιτισμὸς ἀπὸ μόνος του δὲν ἀποτελεῖ αὐταξία καὶ τελικὸ σκοπὸ. Ὁ πολιτισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ἔσχατος προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἄλλο πράγμα ὁ πολιτισμὸς ὡς Βαβέλ καὶ ὁ πολιτισμὸς ὡς οἶκος ποὺ χαρίζεται ἀπὸ τὸν Θεὸ στὸν ἄνθρωπο, τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος καλλιεργεῖ καὶ ἀναπτύσσει. Στὴ συνθήκη αὕτη ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀνταποκρίνεται μὲ τὰ δημιουργικὰ ἔργα του, ὅπως εἶναι τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ του. Σὲ αὕτη τὴν προοπτικὴ ὁ Θεὸς σαρκώνεται στὸν πολιτισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἐμπνέοντας καὶ καθοδηγώντας τὸ νόημα τῆς ἱστορίας πρὸς τὴν ἐσχατολογικὴ τῆς ἐκπλήρωσι. Ὁ Ρῶσος ἱστορικὸς καὶ θεολόγος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀδιαφορία τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι στὸν πολιτισμό, ὅπως καὶ ἀπέναντι στὴν ἱστορία, ἔχει συγκεκριμένα αἷτια. Ἡ στάση τῶν εὐσεβιστῶν καὶ τῶν φονταμενταλιστῶν χριστιανῶν εἶναι ἀρνητικὴ ὄχι μόνο ἔναντι τοῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἔναντι τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι μάταιος καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἐπέλθῃ ἡ δίκαιη καταστροφή του. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ στάση τῶν πουριτανῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἱστορία ἐκλαμβάνεται ὡς ἓνα

3. Βλ. Παναγιώτη Νέλλα, *Ζῶν θεούμενον, Προοπτικὲς γιὰ μία ὀρθόδοξη κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθῆνα 2006.

εἶδος δουλείας στὸ ἠθικὸ καθῆκον καὶ ὄχι ὡς εὐκαιρία δημιουργικότητας, ἡ ὁποία εἶναι ἀδιάφορη γιὰ τὶς ποικίλες μορφές τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡστόσο, ὑπάρχει καὶ ἓνας ἀκόμη τύπος χριστιανῶν, ὅπως εἶναι ὁ ὑπαρξιακὸς τύπος, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται ὡς διαμαρτυρία ἐνάντια στὴν ὑποδούλωση ποὺ προκαλεῖ ὁ τεχνικὸς πολιτισμός. Στὴν ἐρημία καὶ στὴ μοναξιά τοῦ ὑπαρξιστῆ, σημασία ἔχει ὅχι ἡ κατάφαση τῆς ὑπεύθυνης δημιουργικότητας ἀλλὰ ἡ αἴσθηση τῆς μηδαμινότητας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία καὶ συνιστᾷ τὸν τελικὸ προορισμὸ καὶ τὴν τελικὴ ἀλήθεια τοῦ ἀνθρώπου⁴.

Οἱ θέσεις τοῦ Πάουλ Τίλλιχ γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ

Ὁ Γερμανὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος Πάουλ Τίλλιχ (1886-1965), ἔχοντας νωπὴ τὴν τραγικὴ ἐμπειρία τοῦ 1ου Παγκόσμιου Πολέμου καὶ τῆς ἀνάδυσης τοῦ φασιστικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ τοῦ Χίτλερ θὰ ἐγκαταλείψει τὴ Γερμανία τὸ 1933 καὶ θὰ διαπρέψει ὡς καθηγητὴς στὴν Ἀμερική. Ἡ θεολογία τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ὁποία εἰσηγήθηκε, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναδείξει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ἀνεπίγνωστο θρησκευτικὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἐκκοσμικευμένου κόσμου. Ἡ κατάρρευση τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσης κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. σήμανε μίαν νέα ἀνθρωποκεντρικὴ ἐποχή. Ὁ Τίλλιχ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐκκοσμίκευσης τοῦ σύγχρονου κόσμου καὶ τῆς αὐτονομίας τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται κάθε κληρικοκρατικὴ ἐτερονομία καὶ κάθε χριστιανικὴ ἀξίωση γιὰ κυριαρχία. Παραδόξως, ἡ προσέγγισί του αὐτὴ ἀποκαλύπτει τὸ βάθος τῆς θεονομίας ποὺ ἐναπόκειται στὰ βάθη τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἀναδεικνύεται καὶ ἀπελευθερώνεται ἡ λανθάνουσα θρησκευτικὴ διάσταση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Ὁ Τίλλιχ μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ δίνει ἔμφαση στὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ διάσταση τοῦ πολιτισμοῦ, στὸ βάθος τοῦ ὁποῖου βλέπει τὴν κυριαρχία τῆς θεονομίας ὅπως δυναμικὰ ἐνσαρκώνεται στὸ πρόσωπο καὶ στὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ.

Κατὰ τὸν Τίλλιχ ἡ ἀποστολὴ τῆς θεολογίας εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ ἐπικαιροποιημένη μετάδοση τῆς χριστιανικῆς ἐπαγγελίας σὲ κάθε ἀνθρώπινη γενιά. Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ δυνατό, χρειάζεται ἡ «διαμεσολάβηση» τῆς χριστιανικῆς ἐπαγγελίας στὸν σύγχρονο κόσμο, τὴν ὁποία ὁ Γερμανὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος ὀνόμαζε «μέθοδο τοῦ συσχετισμοῦ». Ὁ συσχετισμὸς παράδοσης καὶ «καιροῦ» φανερῶνει τὴν κατάλληλη εὐκαιρία καὶ στιγμὴ γιὰ δημιουργικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Ὁ Τίλλιχ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴ βιβλικὴ σημασία τοῦ «καιροῦ» ὡς τοῦ κατάλληλου καὶ ἐνδεδειγμένου χρόνου κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ αἰωνιότητα τοῦ

4. Βλ. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, μτφρ. Ν. Πουρναράς, ἐκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2008.

Θεοῦ εἰσέρχεται στὸν πεπερασμένο κόσμο γιὰ νὰ μεταμορφώσει καὶ νὰ ἀνανεώσει τὴν κατάστασι τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Ὁ καιρὸς αὐτὸς βιώνεται ὡς διαρκῆς διαλεκτικὴ ἔντασι μεταξὺ αἰώνιας ἀλήθειας καὶ ἱστορικοχρονικῆς κατάστασις μέσα στὴν ὁποία ἡ ἀλήθεια μπορεῖ νὰ προσληφθῇ καὶ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ. Ἡ θεολογία πάντοτε ἦταν ἡ ἀπόκρισι τοῦ ἀνθρώπου στὴν κλῆσι τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεολογία ἀνακαλύπτει τὰ διαχρονικὰ ὑπαρξιακὰ ἐρωτήματα ποὺ εἶναι ἐγγεγραμμένα στὴν ὑπαρξι τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ βάθος τῆς ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξι ἐμπεριέχει τὴ θρησκευτικὴ διάστασί της. Ἡ προσέγγισι αὐτὴ κατὰ τὸν Τίλλιχ αἶρει τὴ διάστασι καὶ διεγκυστίνδα μεταξὺ ἱεροῦ καὶ βέβηλου ἢ κοσμικοῦ.

Ὁ συντηρητισμὸς βλέπει τὴν ἀλήθεια σὲ ἓνα ὑπερχρονικὸ-ἀχρονικὸ πεδίο. Ἀντίθετα, ἡ βιβλικὴ πίστι τοῦ Χριστιανισμοῦ σαρκώνεται μέσα στὴν ἱστορία. Ἐν τέλει, γιὰ τὸν Τίλλιχ τὸ σῶμα τῆς πίστις δὲν περιορίζεται στὴν Ἐκκλησία ἀλλὰ ἐπεκτείνεται στὸν πολιτισμὸ ὡς *λανθάνουσα Ἐκκλησία*. Ὁ Τίλλιχ ἀνέπτυξε τὴ θεωρία γιὰ τοὺς *ἀνώνυμους χριστιανούς*, προσεγγίζοντας ὑπαρξιακὰ τὴν ἔννοια τῆς θρησκείας. Τὰ μέλη τῆς ἀποκεκαλυμμένης Ἐκκλησίας ἀναγνωρίζουν τὸ ἔργο τῶν μελῶν τῆς λανθάνουσας Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ ποικίλους καλλιτεχνικοὺς καὶ προφητικοὺς τρόπους ἔκφρασις τοῦ πολιτισμοῦ γιὰ ἐκεῖνο ποὺ «μᾶς ἀφορᾷ ἀπόλυτα», π.χ. ἡ τέχνη μὲ τὸ ὑπαρξιακὸ βάθος τῆς, τὸ κίνημα καὶ ἡ ἀντι-κουλτούρα τοῦ ὑπαρξισμοῦ κ.λπ.). Ὅλα αὐτὰ κατὰ τὸν Τίλλιχ μποροῦν νὰ γίνονται ἀντικείμενα πρόσληψις καὶ ἀποδοχῆς ἐκ μέρους τῆς *θεολογίας τοῦ πολιτισμοῦ*. Τὸ θάρρος τῆς πίστις, τὸ *θάρος τῆς ὑπαρξης*, σὲ πείσμα τῶν δυνάμεων τοῦ μηδενός, μπορεῖ νὰ ὑποδέχεται καὶ νὰ καταφάσκει τὴν ἀνθρώπινη περατότητα καὶ ἀμφιβολία. Παρὰ τὴν ἀμφιβολία, ἡ πίστι καταφάσκει τὸ Ἀπόλυτο, ἐκεῖνο δηλαδὴ ποὺ μᾶς ἀφορᾷ ὅλους. Δηλαδή, τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνας ἄνθρωπος, παρὰ τὶς ἀμφιβολίες του καὶ τὰ ἠθικῶς μὴ ἀποδεκτὰ στοιχεῖα του, αἰσθάνεται ὅτι γίνεται «ἀποδεκτός». Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν ἀποδέχεται ὁ Θεός, αὐτὸ εἶναι ὑπαρξιακὰ ἢ ἐμπειρία τῆς χάρις. Μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀποδεχθῇ τὸν ἑαυτὸ του καὶ νὰ τὸν ἀγαπήσει. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ θεραπευτικὸ καὶ ὑπαρξιακὸ γεγονὸς τῆς πίστις.

Ἡ νεωτερικὴ ἀπώλεια τοῦ ἑαυτοῦ ἀντικατοπτρίζεται στὶς μαζικὲς κρίσεις κατάθλιψις, στὸν μανικὸ πειθαναγκασμὸ αὐτοεπιβεβαίωσις μέσῳ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπόδοσις. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀνιχνεύεται τὸ ἐσωτερικὸ πρόβλημα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ὡστόσο, στὸν σύγχρονο καὶ ραγδαῖα μεταβαλλόμενο κόσμο οἱ κοινωνικὲς, πολιτικὲς καὶ κοσμικὲς διαστάσεις τῆς πίστις καὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ παραγκωνίζονται ἀπὸ τὸν δημόσιο χῶρο, πρὸς ὄφελος τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας καὶ μάλιστα στὸ πλαίσιο τῆς ἀστικῆς θρησκείας τῆς νεωτερικότητας καὶ στὴν καταστατικὴ τῆς ἀρχή: «Ἡ θρησκεία εἶναι ἰδιωτικὴ ὑπόθεσι»⁵.

5. Βλ. Paul Tillich, *Theology of culture*, Oxford University Press, New York 1959· Πάουλ Τίλλιχ, *Τὸ Θάρρος τῆς Ὑπαρξεως*, μτφρ. Χρ. Μαλεβίτσιν, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2012· Etienne Higuier, «La théologie "apologétique" de la culture de Paul Tillich», *Revista Eletrônica Correlatio* 8/2005, σσ. 92-107.

Ὁρθοδοξία καὶ πολιτισμός

Τὸ νόημα καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ νόημα καὶ τὸν τελικὸ προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, ὅταν ὁ πολιτισμὸς σὲ μία πορεία δημιουργικότητας ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία, ὁ ἄνθρωπος ἀποκαθίσταται στὴ βασιλική, ἱερατικὴ καὶ προφητικὴ του λειτουργία ἐντὸς τῆς δημιουργίας, γίνεται ἡ προσδοκία καὶ ἡ ὄντως ἐλπίδα τοῦ κόσμου. Ἐδῶ ἀκριβῶς θεμελιώνεται ὁ διάλογος θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ ὡς μία διαρκὴς πρόσληψη καὶ μεταμόρφωση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, «ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς». Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Θεὸς συγκαταβαίνει στὸ δράμα τοῦ ἀνθρώπου, προσλαμβάνει καὶ μεταμορφώνει τὴ φύση καὶ τὴν ἱστορία τοῦ κτιστοῦ, ἔτσι καὶ ἡ Ἐκκλησία πορεύεται προσλαμβάνοντας διαρκῶς καὶ νοηματίζοντας τὸν βίον καὶ τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων. Σύμφωνα μὲ τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνας, ἡ Ἐκκλησία σαρκώνει τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ ἁπαξ ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ σὲ κάθε ἐποχή, «ἐν παντὶ καιρῷ, καὶ πάσῃ ὥρᾳ», δὲν ἀπολιθώνει οὔτε τὴ χριστολογία οὔτε τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ στὸ ἀρχέγονο παρελθὸν τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ διανοίγει τὸν κόσμον καὶ προσανατολίζει διαρκῶς τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας. Γιὰ νὰ προσληφθεῖ, ὁμως, ὁ πολιτισμὸς, χρειάζεται νὰ εἶναι διατεθειμένος νὰ δεχθεῖ τὴν καινὴ ἀγγελία τοῦ Εὐαγγελίου. Ὅταν τὸ Εὐαγγέλιο συναντᾷ ἕναν ἀνοικτὸ στὸ μῖνυμά του πολιτισμὸ, τότε κάνουμε λόγο γιὰ ἐμπολιτισμὸ ὡς σάρκωση τοῦ Εὐαγγελίου σὲ συγκεκριμένο τόπον καὶ χρόνον.

«Χρειαζόμαστε θεολογία τοῦ πολιτισμοῦ», κατὰ τὸν Γεώργιο Φλωρόφσκυ, προκειμένου νὰ κάνουμε λόγο ὅχι μόνο γιὰ τὴ σχέση Θεοῦ καὶ ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πρακτικὲς καθημερινές μας ἐπιλογές καὶ ἀποφάσεις. Ἡ παράδοση καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν ἀναπτύχθηκαν μὲ βάση κάποια ἀνυπερέβλητη διεκυστίνδα μεταξὺ ἱεροῦ καὶ βέβηλου⁶, ἀλλὰ συμπεριέλαβαν ὁλόκληρη τὴ δημιουργία, τὴν καθημερινότητα, τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διήκουσα ἀρχὴ καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς ὑπῆρξε πάντοτε ἡ εὐχαριστιακὴ πρόσληψη καὶ μεταμόρφωση τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου.

Ὡστόσο, σὲ ὁρισμένες ἐποχές τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας καὶ ἀπολύτρωσης φαίνεται νὰ συσκοτίζει τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας, τὸ ἀέναον αὐτὸ ἐνδιαφέρον τοῦ δημιουργοῦ γιὰ τὴν πληρότητα καὶ ἀνακεφαλαίωση τῆς κτίσης. Τονίζεται περισσότερο ἡ ἀκύρωση καὶ ἡ ὑπέρβαση τοῦ «πεπτωκότος κόσμου», παρὰ ἡ θεραπεία καὶ ἀνόρθωσί του, ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὴν ἁμαρτία, ἡ ματαιότητα καὶ ἡ διαφθορά του. Ἡ ἐσχατολογία ἐδῶ, ἀπὸ ὠδίνουσα πορεία πρὸς τὸ τέλος καὶ τὴν πληρότητα τῆς Βασιλείας, ἐκπίπτει σὲ μία δικανικὴ καὶ ἐλεγκτικὴ κρίση, σὲ μία *εἰκονοκλαστικὴ* στάση ὡς πρὸς τὸν πολιτισμὸ στὸ σύνολό του. Στὴν πραγματικότητα οἱ τάσεις αὐτὲς ὑποτιμοῦν ριζικὰ

6. Βλ. Νίκου Μαρτσούκα, *Πολιτισμὸς αὐρας λεπτῆς*, ἐκδ. «Τὸ Παλίμνηστον», Θεσσαλονίκη 2000.

τὸν Χριστιανισμό, μεταβάλλοντάς τον σὲ κλειστή θρησκεία μεμονωμένων ἀτόμων, ποὺ ἐπιζητοῦν ἀπλῶς τὴν ἀτομικὴ σωτηρία τους, ἐρήμην τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐμφανίζει μία σειρὰ ἀπὸ παρόμοιες τυπολογίες καὶ στάσεις ἔναντι τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας μὲ κοινὸ παρονομαστὴ τὴν ἄρνηση θετικοῦ νοήματος στὸν πολιτισμὸ καὶ τὴ δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐπὶ αἰῶνες οἱ χριστιανοὶ οἰκοδομοῦσαν πολιτισμὸ μὲ τὴν ἰσχυρὴ πεποίθησι ὅτι συνεργοῦσαν δημιουργικὰ στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Πορεία σημαίνει ἀνοικτοὺς ὀρίζοντες καὶ συνεχὴ ἀναμονὴ καὶ ἐτοιμότητα γιὰ κάτι καινούργιο. Ἡ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ σημαίνει ἀνοικτοὺς ὀρίζοντες γιὰ τὸ μέλλον. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχει τὴν ἀρχὴ καὶ θεμελίωσή της ἡ ἀντινομικὴ στάσις τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ αἰώνια ἀλήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὰ δεδομένα καὶ πεπερασμένα σχήματα τῆς ἱστορίας, ἀπὸ ἀνθρώπινα καὶ συμπτωματικὰ πλαίσια.

Κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ ἐμφάνισε στὴν ἱστορικὴ της διαδρομὴ δύο λύσεις. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔδειξε τὴ φυγὴ στὴν ἔρημο καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο, προσανατόλισε στὴν οἰκοδόμησι τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Μολονότι ὁ μοναχισμὸς ὑπῆρξε μία διαρκὴς ἀντιστασιακὴ κίνησις μέσα στὴ χριστιανικὴ κοινωνία ὡς ἄσκησις μὲ εἰρήνῃ καὶ ἀνιδιοτέλεια, δὲν ἔμεινε ἐκτὸς τῆς κοινωνίας ἀλλὰ οἰκοδόμησε τὸν δικό του πολιτισμὸ, τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐρήμου, καὶ ἐπέδρασε ποικιλοτρόπως στὸν εὐρύτερο πολιτισμὸ καὶ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ὡστόσο, καὶ οἱ δύο αὐτὲς λύσεις στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἀποδείχθηκαν ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀνεπιτυχεῖς. Προβλήματα ἐπίσης ἐμφανίζει καὶ τὸ φαινόμενο τῆς θεοκρατικῆς ἰδεολογίας γιὰ τὴ συγκρότησι τοῦ κράτους σὲ μία ἐνιαία χριστιανικὴ κοινωνία σὲ σχέσι καὶ ἀναφορὰ μὲ τὴν ὄντως ἐσχατολογικὴ διάστασι τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας. Παρόλη τὴν οἰκουμενικότητά του, τὸ βυζαντινὸ πολιτικο-εκκλησιαστικὸ πείραμα τῆς χριστιανικῆς κοινοπολιτείας ὑπῆρξε οὐτοπία καὶ συμβιβασμός. Κατὰ τὸν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ δὲν πέτυχε νὰ ξεκλειδώσει τὴν πύλη τοῦ χαμένου παραδείσου, γιὰτὶ μᾶλλον δὲν ὑπάρχει ἐπίγειο καὶ ἱστορικὸ κλειδί γιὰ νὰ ἀνοίξει τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας. Τὰ ἱστορικὰ ἐπιτεύγματα δὲν εἶναι ποτὲ τελικά. «Ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἦταν τόλμημα καὶ ἀπόπειρα στὴ χριστιανικὴ πολιτική. Ἦταν ἀνεπιτυχὲς καὶ ἴσως ἄτυχο πείραμα. Παρὰ ταῦτα θὰ πρέπει νὰ κριθεῖ μέσα στὶς δικές του συνθῆκες»⁷. Πάντως, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ ἱστορικὸ καὶ πολιτισμικὸ παράδοξο, τὸ ὁποῖο ὀρισμένοι ἀποκαλοῦν *τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννησις*. ἐνῶ ἡ αὐτοκρατορία ὕστερα ἀπὸ χίλια περίπου ἔτη ἔχει σχεδὸν καταρρεύσει κατὰ τὸν 14ο αἰ., ἡ θεολογικὴ σκέψις, ἡ τέχνη καὶ ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τῶν βυζαντινῶν, δηλαδὴ ὁ πολιτισμὸς ποῦ ἄρδευσε ἓναν ὁλόκληρο κόσμον καὶ πολιτισμὸ, ἀγγίζει τὸ μέγιστο σημεῖο τῆς ἀνάπτυξός του⁸.

7. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, ὅπ.π., σ. 99. Θανάσι Παπαθανασίου, *Ἡ Ἐκκλησία γίνεται ὅταν ἀνοίγεται*, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Ἀθῆνα 2008, σ. 95-154.

8. Steven Runciman, *Ἡ τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννησις*, μτφρ. Λ. Καμπερίδης, ἐκδ. Δόμος, Ἀθῆνα 1980.

Μολονότι ὁ πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ θεολογικὰ καὶ νὰ ἐκφράζει πολιτισμικὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὥστόσο ἡ μεταξύ τους σχέσις εἶναι τελικὰ *ἀντινομικὴ καὶ διαλεκτικὴ*. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ πολιτισμοῦ στὴ θεολογία γίνεται ἐκδηλῶ, ἀφοῦ πολιτισμικοὶ συντελεστὲς σαφῶς προσδιορίζουν τὴ θεολογικὴ ἔκφρασις καὶ ἡ θεολογία ἀποτελεῖ πάντοτε συνάρησις μὲ ἓνα τρόπο καὶ μὲ μία συγκεκριμένη ἐποχὴ. Ἡ θεολογία ἀποβαίνει τελικὰ ὁ γλωσσικὸς ρεαλισμὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως, λατρείας καὶ ζωῆς, ἡ πολιτισμικὴ σάρκα τῆς ἀλήθειας. Ὡστόσο, ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀποβλέπει ὡς τέρμα καὶ κατάληξίς της τὸ ἱστορικὸ της παρελθόν, ὅσοδήποτε θεμελιῶδες καὶ ἔνδοξο ὑπῆρξε, ἀλλὰ στρέφεται μυστηριακὰ πρὸς τὸ μέλλον τῆς Βασιλείας. Ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τῶν ἐσχάτων κάθε πολιτισμικὴ καὶ ἱστορικὴ διάστασις τῆς θεολογίας παραχωρεῖ τὴ θέσιν της στὴν ἀλήθεια τῆς Βασιλείας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ ἀντίληψιν ἡ ἀλήθεια δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάμνησιν τοῦ παρελθόντος, ὅπως στὴν πλατωνικὴ σκέψιν, ἀλλὰ ἔρχεται ὡς κατ' ἐξοχὴν γεγονὸς τοῦ μέλλοντος, «ἀλήθεια δὲ ἡ τῶν μελλόντων κατάστασις»⁹.

Ὁ πολιτισμὸς δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια τοῦ τῆ φύσιν τελικὸς σκοπὸς ἢ ἔσχατο τέρμα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ πολιτισμοὶ ἀκμάζουν καὶ παρακμάζουν στὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐνθαδικότης τοῦ πολιτισμοῦ προσδιορίζει τελικὰ τὴ *διαλεκτικὴν σχέσιν* θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐσχατολογίας. Ὁ πολιτισμὸς ὡς ἔμπλεος κιβωτὸς κορυφαίων ἐπιτευγμάτων καὶ ἀξεπέραστων ἱστορικῶν κατακτήσεων τοῦ παρελθόντος ἐνίοτε γίνεται σαρκοφάγος ἢ νάρθηκας τῆς ἀλήθειας τῆς θεολογίας, ὅταν ἀπολυτοποιεῖται καὶ ἀντικαθιστᾷ σωτηριολογικὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Στὴν πορείαν τῆς Ἐκκλησίας οὐκ ὀλίγες ιδεολογικὲς κατασκευαὲς καὶ ἀγκυλώσεις συχνὰ καθιλώνουν ἐνδο-ιστορικὰ καὶ ἐκκοσμικεύουν πολιτισμικὰ τὴν ἐσχατολογικὴν τῆς προοπτικὴν.

Χρειαζόμαστε, πράγματι, μία κριτικὴ θεολογικὴ θεώρησις τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν ὑπάρχει ἱστορία δίχως κριτικὴ ἀνασκόπησις καὶ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ. Τὸ τελικὸ νόημα καὶ ἡ πληρότης τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξεως δὲν μπορεῖ νὰ προκύπτει μέσα ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπην ἐπανάληψιν τῆς ἱστορίας. Ἐὰν ἡ ἱστορία ἔχει κάποιο νόημα, αὐτὸ τὸ νόημα δὲν εἶναι ἱστορικὸ ἀλλὰ θεολογικόν. Ὅτι ὀνομάζουμε φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ *θεολογία τῆς ἱστορίας*¹⁰. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Χριστιανισμὸς ἦλθε στὸν κόσμον ἀκριβῶς σὲ μία ἐποχὴ ἀγωνίας, σὲ μία ἀπὸ τὰς πρὶν κρίσιμες περιόδους τῆς ἱστορίας, στὴν ἐποχὴ μιᾶς μεγάλης κρίσεως τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ κρίσις διαλύθηκε τελικὰ μὲ τὴ δημιουργίαν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ κατὰ τὴν πορείαν τῆς πραγματοποιήσεώς του, ὅσο καὶ ἂν αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς φαινόταν μὲ τὴ σειρά του ὅτι ἦταν ἀσταθὴς καὶ ἀμφίβολος¹¹.

9. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια*, PG 4, 137D.

10. Henri Gouhier, *L'histoire et sa philosophie*, Paris 1952, σ. 128.

11. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, ὅπ.π., σ. 27.

Ὁ Χριστιανισμὸς δέχθηκε τὴν πρόκληση τοῦ ἑλληνιστικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τελικὰ ξεπρόβαλε ἕνα χριστιανικὸς πολιτισμὸς.

Οἱ χριστιανοὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση ἀπέδειξαν ὅτι ἦταν δυνατό νὰ ἀφομοιώσουν καὶ νὰ ἀνανεώσουν γόνιμα καὶ δημιουργικὰ τὴν πορεία καὶ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ μεταφράσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς στὶς ποικίλες γλῶσσες, οἱ ἐκκλησιαστικὲς τέχνες καθὼς καὶ ἡ ζωγραφικὴ ποὺ ἐμπνέεται ποικιλοτρόπως ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, σαρκώνουν ἐκ νέου ἕναν διάλογο τῶν πολιτισμῶν. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ σὲ κάθε ἱεραποστολικὴ κίνηση τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολὴ ὅτι ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων ὑπῆρξε παράλληλα καὶ ἡ ἑναρξη τῆς πολιτισμικῆς τους ἱστορίας, ἡ εἰσοδὸς τους στὸν ἱστορικὸ χρόνο. Ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι μὲ βάση τὴν ἱεραποστολικὴ ἐμπειρία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἡ *διαπολιτισμικότητα* ὡς ἀνάδειξη, σεβασμὸς, πρόσληψη ἀλλὰ καὶ διάλογος πρὸς κάθε πολιτισμικὴ ἐτερότητα δὲν εἶναι κάποιο ἐρμηνευτικὸ κλειδί τῆς δικῆς μας εὐρηματικῆς ἐποχῆς ἢ ἕνα ἀκαθόριστο αἶτημα τῆς ὕστερης νεωτερικότητας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς βιβλικῆς ἱστορίας καὶ τῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ γλῶσσα τῆς θεολογίας καὶ τῆς λατρείας, ἡ θεολογία καὶ ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, ὅπως καὶ κάθε μορφή ἐκκλησιαστικῆς τέχνης παραμένει ἀνερμίνευτη δίχως τὸν διάλογο θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας ὑφίσταται πάντοτε σὲ σχέση καὶ ἀλληλεπίδραση μὲ τὸ εὐρύτερο κοινωνικὸ καὶ πολιτισμικὸ περιβάλλον, ἀκόμη καὶ στὴν πλέον ἐσχατολογικὴ ἐκδοχὴ τοῦ χριστιανικοῦ πολιτεύματος, ὅπως ἀπαράμιλλα περιγράφεται στὴν *πρὸς Διόγνητον* ἐπιστολή. Τὸ ἐσχατολογικὸ πολίτευμα τῶν χριστιανῶν, αὐτὸ τὸ «ἄλλο σύστημα πατρίδος» καὶ πόλεως, δὲν ἐμπόδισε τοὺς Ἀπολογητὲς, τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα, τὸν Ὠριγένη, τὸν Μέγα Ἀθανάσιο, τοὺς Καππαδόκες, τὸν Μάξιμο Ὁμολογητὴ καὶ ὅλη τὴ χορεία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας νὰ δρέψουν τοὺς καρπούς τῆς ἑλληνικῆς σκέψης καὶ νὰ οἰκοδομήσουν τὶς ἀπαρχές καὶ τὰ θεμέλια ἑνὸς ὁλόκληρου θεολογικοῦ πλαισίου τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐρμηνεία καὶ νοηματοδότηση τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου.

Ὡστόσο, στὶς μέρες μας, μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ χριστιανικὲς Ἐκκλησίες δὲν εἶναι πλέον ὁ ἐνεργὸς παράγοντας τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ὁ παθητικὸς καὶ δίχως ἐπιρροὴ θεατὴς τῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν γεγονότων. Οἱ χριστιανικὲς Ἐκκλησίες ἐμφανίζουν συχνὰ τὰ χαρακτηριστικὰ κλειστῶν καὶ στεγανῶν κοινοτήτων· παραμένοντας συνήθως στὸ περιθώριο τῆς ἱστορίας, συσπειρώνονται καὶ ἀναδιπλώνονται ὁλοένα καὶ περισσότερο στὸν ἑαυτὸ τους. Οἱ ἐσωστρεφεῖς αὐτὲς τάσεις δὲν ἦταν ἄγνωστες στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας καὶ συνήθως χαρακτήριζαν τὶς διάφορες ἐσχατολογικὲς καὶ χιλιαστικὲς σέκτες ποὺ περιφρονοῦσαν τὸν κόσμον εἴτε ἐν ὄψει τοῦ ἐπικείμενου τέλους τῆς ἱστορίας εἴτε διότι ἀποσκοποῦσαν ἀποκλειστικὰ στὴν ἀτομικὴ λύτρωση καὶ σωτηρία ὡς ἀπόδραση ἀπὸ τὸν κόσμον. Στὶς μέρες μας, οἱ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς μεταρρυθμίσεις, ἡ ἀπελευθέρωση καὶ ἡ χειραφέτηση τῶν λαῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἡ καταστροφικὴ δράση τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ τοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ, ἡ ἀνεξέλεγκτη

τεχνολογική πρόοδος, ό καταναλωτικός μηδενισμός και ή καταστροφή τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ή νέα τάξη πραγμάτων, κ.λπ. πραγματώνονται ἀπό παράγοντες τοῦ παρόντος κόσμου, ἀποκομμένους ἢ και ἀντίθετους πρὸς τὴ χριστιανικὴ πίστη.

Στὴν ἐποχὴ μας, ὅσο ποτὲ ἴσως ἄλλοτε, προβάλλει ή εὐθύνη τῆς χριστιανικῆς θεολογίας νὰ διαλεχθεῖ δημιουργικά, ὅπως εἶχε πράξει μὲ δυναμικὸ τρόπο ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν Παῦλος και ή ἀρχαία Ἐκκλησία, μὲ τὴν πολιτιστικὴ ποικιλομορφία τοῦ σύγχρονου κόσμου. Θὰ πρέπει, ἀσφαλῶς, νὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι οἱ πολυπολιτισμικὲς κοινωνίες ἀποτελοῦν ἤδη τὸ εὐρύτερο πλαίσιο γιὰ ὅλες τὶς χριστιανικὲς ἐκκλησίες και θεολογικὲς παραδόσεις. Ὁ Θεὸς τῆς Ὁρθόδοξης Παραδόσης δὲν ταυτίζεται μὲ ἓναν και μοναδικὸ πολιτισμὸ, ἀλλὰ σαρκώνεται μέσα σὲ κάθε ἀνθρώπινο πολιτισμὸ. Ἄν ὁ πολιτισμὸς συνιστᾷ σάρκωση τῆς ἀλήθειας τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὴν ἱστορία, δὲν χρειάζεται ἐξάπαντος νὰ ἀποβαίνει νάρθηκας και σαρκοφάγος αὐτῆς τῆς ἀλήθειας, μονοπωλώντας τὴν πολιτισμικὴ ἔκφρασή της στὸ διηνεκές. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀντλεῖ τὸ εἶναι της ἀπὸ πολιτισμικὲς πραγματικότητες τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ἔσχατα τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὴ σχέση της μὲ τὴ Βασιλεία. Τοῦτο σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι ή Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ στρέφεται μονοσήμαντα στὸ παρελθὸν ἀπὸ ἓνα εἶδος πολιτισμικῆς αὐτάρκειας ἢ ἀναβάπτισης μὲ τὰ κεκτημένα και μεγαλειώδη ἀλλοτινῶν ἐποχῶν. Οὐτε, ἀσφαλῶς, νὰ ἐπιδεικνύει, λόγω θεολογικῆς ἀφασίας, πότε ἐσωστρέφεια και ἀμνηχανία, πότε ἀμυντικὴ ἢ πολεμικὴ διάθεση ἀπέναντι στὶς νέες πολιτισμικὲς και κοινωνικὲς πραγματικότητες, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ διαλέγεται γόνιμα και δημιουργικά μὲ τὸ ἐκάστοτε παρόν, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς ἐσχατολογικῆς της προοπτικῆς.

Ὁ πρόσκαιρος και μεταβατικὸς χαρακτήρας τῆς ἱστορίας δὲν ἀφήνει περιθώρια στὴν Ἐκκλησία νὰ ταυτίζει τὸ ὄραμά της γιὰ τὴ νέα πολιτεία τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου και τοῦ κόσμου, μὲ μία συγκεκριμένη ἔκφραση συλλογικότητας π.χ. τὴ χριστιανικὴ αὐτοκρατορία, τὸ χριστιανικὸ ἔθνος ἢ κράτος, τὴ συγκεκριμένη φυλετικὴ, γλωσσικὴ ἢ πολιτιστικὴ ἰδιαιτερότητα κ.λπ. Ἡ ἐμπειρία τῆς ἀρχέγονης Ἐκκλησίας, ποὺ ἐνῶ μάτωνε μὲ τοὺς σκληροὺς διωγμοὺς ἐναντίον της ζύμωσε πολιτισμοὺς και λαοὺς, φανερῶνει ὅτι μία ὀρθὴ θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση μία προφητικὴ πραγμάτωση τῆς ἐσχατολογικῆς προοπτικῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ σύγχρονη Ὁρθοδοξία ὀφείλει νὰ ξεπεράσει κάθε ἐπαρχιακὸ πνεῦμα και κλειστοφοβικὴ νοοτροπία και νὰ ἐπανεύρει ὡς βασικὰ χαρακτηριστικὰ της τὴν οἰκουμενικότητα και τὸν κοσμοπολιτισμὸ.

Προτεραιότητες ἐνὸς γόνιμου διαλόγου μεταξὺ θεολογίας και πολιτισμοῦ

Στὶς μέρες μας, ἐξαιτίας τῆς κρίσης τοῦ πολιτισμοῦ και τῆς ἀποδόμησης τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφικῆς ὄντολογίας, ὀρισμένοι ἀναρωτιοῦνται κατὰ πόσο ή θεολογικὴ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ή ὁποία ἦταν βαθύτατα

συνδεδεμένη με τὰ ὄντολογικὰ ἐρωτήματα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σκέψης, μπορεῖ νὰ ἐκφράσει ἐπιτυχῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πίστιν. Ἀντίθετα, ἡ ἀπλὴ καὶ δίχως ὄντολογικὲς ἔννοιες γλῶσσα τῆς βιβλικῆς ἀφήγησης εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ στὶς ἀνάγκες καὶ στὴν κατανόηση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ἐδῶ χρειάζεται νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ θεολογικὸ περιεχόμενο καὶ ἡ ἔννοια τοῦ *προσώπου* δὲν ἀποτελεῖ ἄσαρκη φιλοσοφικὴ μεταφυσικὴ, ἀλλὰ ἐμπνευσμένη ἔκφραση τῆς βιβλικῆς παράδοσης καὶ νοοτροπίας. Πρόσωπο σημαίνει τὸ σπάσιμο μιᾶς κλειστῆς μεταφυσικῆς ὄντολογίας, ὅπως ὑπῆρξε ἡ ἀρχαιοελληνικὴ ὄντολογία, τὴν προτεραιότητα τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἔναντι μιᾶς ἀπρόσωπης οὐσίας, τὴ φανέρωση τῆς ὑπαρξιακῆς ἀλήθειας γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς ὡς σχέσης ἀγάπης καὶ ἐλευθερίας. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἡ πρόσληψη τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀπὸ τὴ σύγχρονη ὀρθόδοξη σκέψη σήμανε κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. μιὰ *νεοπατερικὴ σύνθεση*, ἱκανὴ νὰ διαλεχθεῖ με τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς προτεραιότητες τοῦ σύγχρονου κόσμου καὶ πολιτισμοῦ. Καὶ πράγματι, ἡ σύγχρονη ὀρθόδοξη θεολογία εὐρίσκεται ἤδη σὲ ἓνα γόνιμο καὶ δημιουργικὸ διάλογο μετὰ τὴ χριστιανικὴ Δύση. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι μιὰ σύγχρονη θεολογία, μιὰ ὀρθόδοξη θεολογία, ἡ ὁποία ἐνῶ ἔχει ἀνατολικὰς παραδοσιακὰς ἀφετηρίες καὶ προϋποθέσεις ἀνοίγεται οἰκουμενικὰ καὶ συζητᾷ διαλεκτικὰ τὰ ἐρωτήματα καὶ τὰ προβλήματα τοῦ σύγχρονου δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ νεοπατερικὴ σύνθεση τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης θεολογίας δὲν πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἓνα κλειστὸ καὶ αὐτοερμηνευόμενο σύστημα, ἀλλὰ διαρκῶς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀφουγκράζεται, νὰ διαλέγεται καὶ νὰ προσλαμβάνει τὰ σύγχρονα ρεύματα τοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ παράδειγμα, ἂν ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς εὐθύνης, ἡ ὁποία ἐπανέρχεται στὸν σύγχρονο φιλοσοφικὸ καὶ κοινωνικὸ στοχασμό, συναντᾷ καὶ διαλέγεται πιὸ εὐκόλα μετὰ τὴ βιβλικὴ ἀφήγηση, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ θεολογία τοῦ προσώπου εἶναι ἄσχετη καὶ δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν ἱστορία. Ἀντίθετα, ἡ θεολογία τοῦ προσώπου μπορεῖ νὰ διαμορφώσει ἓνα *ἥθος τοῦ προσώπου* πέρα ἀπὸ τὴ ρευστότητα καὶ τὸν μεταβαλλόμενο χαρακτήρα τῆς ἠθικῆς, νὰ προσανατολίσει πρὸς μιὰ *ὄντολογικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ ἠθική*. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἠθικὲς ἀρχές γενικοῦ κύρους πάνω ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα πρόσωπα καὶ ὅτι καμία ἠθικὴ ἀξία δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει τὴ θυσία ἢ τὴν ταπείνωση ἐνὸς συγκεκριμένου προσώπου, χάριν τοῦ γενικοῦ καλοῦ. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐνέπνευσε δημιουργικὰ τὴν προφητικὴ καὶ ποιητικὴ μυθιστορία τοῦ Ντοστογιέφσκυ. Κάθε ἄνθρωπος εἶναι δυνάμει εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ὡς ἐσχατολογικὴ πραγματώση τῆς ἐν Χριστῷ ὑπέρβασης τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου.

Συνεπῶς, τὸ δίλημμα ποὺ τίθεται σχετικὰ μετὰ τὴ γλῶσσα τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ τῆς βιβλικῆς ἀφήγησης εἶναι θέμα ἐρμηνείας καὶ νοηματοδότησης τοῦ Εὐαγγελίου στὸ ἐκάστοτε παρόν, στὸν ἐκάστοτε πολιτισμό. Ἡ ὀρθόδοξη νεοπατερικὴ σύνθεση ἀφίσταται ἀπὸ ἓναν προτεσταντικὴς ἐμπνευσης βιβλικισμό ὡς στενὸ ἠθικισμό, ὅπως καὶ ἀπὸ κάθε νεορθόδοξο σχολαστικισμό ἢ φονταμενταλισμό, ὁ ὁποῖος συνθηματολογεῖ

ἐν ὀνόματι τῶν πατερικῶν κειμένων. Πρόκειται γιὰ μία ψευδομόρφωση τῆς πατερικῆς παράδοσης ἀλλὰ καὶ τῆς νεοπατερικῆς σύνθεσης. Στὴ θέση τοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ τῆς πειθαρχίας τῶν ἠθικιστικῶν κινήματων, ἡ νεοευνσεβιστικὴ αὐτὴ τάση προβάλλει τὴ νομικὴ ἀπολυτοποίηση καὶ τὴ δικανικὴ ἐκδοχὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων καὶ τοῦ γράμματος τῶν πατερικῶν κειμένων. Ἡ Ὁρθόδοξία ἐκλαμβάνεται ὡς «κανονικὴ» ἀκρίβεια καὶ ἄτεγκτη προσήλωση στὸ γράμμα τοῦ πατερικοῦ λόγου, μὲ ἄμεσο ἀποτέλεσμα τὴν ἰδεολογικοποίηση καὶ τὴ μετατροπὴ τῆς ἀπὸ τρόπο ὑπάρξεως καὶ ζωῆς σὲ ἡχηρὸ ὁμολογιακὸ σύνθημα.

Ὡστόσο, ἡ ὁρθόδοξη θεολογία δὲν ἀποτελεῖ μία μεταφυσικὴ καὶ ἄσαρκη διδαχὴ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐχοντας στὸ ἐπίκεντρό της τὴν ὄντολογία τοῦ προσώπου μὲ καίριες ὑπαρξιακὲς συνέπειες, δὲν συμμερίζεται τὰ φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ συστήματα ποὺ τέθηκαν στὸ περιθώριο ἀπὸ τὶς ραγδαῖες ἐξελίξεις κατὰ τὴ νεωτερικὴ φάση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Στὴν ἐποχὴ τῆς ἐκκοσμίκευσης καὶ τῆς ἀποδόμησης τῶν μεγάλων ἀφηγήσεων ἡ ὁρθόδοξη θεολογία κομίζει μία τελείως διαφορετικὴ πρόταση ζωῆς ἀπὸ ἐκείνη ποὺ κληροδότησε στὸν σύγχρονο κόσμον ἡ μεσαιωνικὴ θρησκευτικὴ παράδοση τῆς Δύσης. Τὸ ὄντολογικὸ περιεχόμενον τῆς θεολογικῆς ἔννοιας τοῦ προσώπου εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπεκταθεῖ μὲ ἓναν πρωτότυπο καὶ δημιουργικὸ τρόπο στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρωπολογίας, γιὰ νὰ νοηματοδοτήσῃ στέρεα τὴν ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Ἡ θεολογικὴ προσέγγιση τῆς ἑτερότητας μπορεῖ νὰ ἐμπνεύσῃ ἓναν πολιτισμὸ τοῦ προσώπου, νὰ ἀπεγκλωβίσει τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀπὸ τὴν ἀτομοκεντρικὴ καὶ χρησιμοθηρικὴ κατοχύρωσή τους, συνδέοντάς τα μὲ τὸ ἥθος τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐλευθερίας ἑνὸς ἄλλου κοινωνιοκεντρικοῦ καὶ οἰκολογικοῦ πολιτισμοῦ¹². Ἡ νοηματοδότηση, ὅμως, τοῦ ἀνθρώπινου βίου, πέρα ἀπὸ τὸ ἀσφυκτικὸ πλαίσιο τοῦ πρακτικοῦ μηδενισμοῦ καὶ τοῦ καταναλωτικοῦ εὐδαιμονισμοῦ τῆς σύγχρονης κοινωνίας, προϋποθέτει ἓναν γνήσιο καὶ ἀπροκατάληπτο διάλογο τῆς θεολογίας μὲ τὶς κατακτήσεις ἀλλὰ καὶ τὰ ἀδιέξοδα τῆς νεωτερικότητας.

Ἀπέναντι στὴν ἀδιάκοπη καταστροφὴ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, μπροστὰ στὶς προκλίσεις τῆς βιοτεχνολογίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς τεχνολογίας, δὲν χρειάζομαστε ἀπλῶς ἓναν κώδικα ἠθικῆς δεοντολογίας, ἀλλὰ μία ἄλλη στάση ζωῆς, μία ἀλλαγὴ νοοτροπίας καὶ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ κατανοοῦμε βαθύτερα καὶ ἐνοποιητικὰ τὴ φύση, τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Ἐναντι τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κατανάλωσης, τοῦ εὐδαιμονιστικοῦ μηδενισμοῦ καὶ τῆς οἰκολογικῆς καταστροφῆς, χρειάζομαστε ἓναν πολιτισμὸ μὲ ἄλλην ὄντολογικὴ θεμελίωση ἀπὸ τὴ χρησιμοθηρικὴ βελτίωση τοῦ βίου καὶ τῆς ἀένας εὐφορίας.

Τὸ εὐχαριστιακὸ καὶ ἀσκητικὸ ἥθος τῆς Ἐκκλησίας, πέρα ἀπὸ μία τυποποιημένη καὶ ἀπολιθωμένη θρησκευτικὴ κατανόηση καὶ ἀτομοκεντρικὴ πρακτικὴ, μπορεῖ νὰ

12. Βλ. σχετικὰ John Zizioulas, *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*, St. Vladimir's Seminary Press, New York 1985· *Communion and Otherness: Further Studies in Personhood and the Church*, T&T Clark, London 2006.

σημάνει τελικά την υπέρβαση του άβυσσαλέου χάσματος και της καταχρηστικής αντιπαράθεσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, φύσης και ιστορίας. Ώς πρόσωπο αλλά και *μικρόκοσμος*, που συγκεφαλαιώνει στην ύπαρξή του την ολότητα της κτίσης, ο άνθρωπος μπορεί να απελευθερώσει την ύλη από τους περιορισμούς της και από φορέα θανάτου και φθοράς να την καταστήσει αθάνατη μέσα από τη σχέση και την κοινωνία με τον Θεό. Ο αυτονομημένος άνθρωπος θα διαπιστώσει έμπρακτα ότι η άσκηση δεν είναι αδράνεια, ύπαρξιακή κένωση και συναισθηματικός μηδενισμός, αλλά διαρκής πρόσληψη και μεταμόρφωση. Όχι μιά άενη διάλυση και ανακύκλωση της φύσης, αλλά μιά έσχατολογία της μεταμόρφωσης του ανθρώπου, του κόσμου και της ιστορίας. Πρόκειται για μιά κατ' έξοχην δημιουργική στάση του ανθρώπου να προσλάβει και να ανανεώσει τον κόσμο, να απελευθερώσει τον έαυτό του και το φυσικό περιβάλλον από τὰ δεσμά της έγωκεντρικής αυτονόμησης και της φθοράς του θανάτου¹³.

Αν η ιδέα της προόδου και της ιστορικότητας του ανθρώπου εισήχθη δυναμικά στη δυτική σκέψη και φιλοσοφία δια του Χριστιανισμού, η νεωτερικότητα προχώρησε σε ένα πρόγραμμα έκκοσμικευμένης έσχατολογίας θεμελιώνοντας την αυθυπερβατική διάσταση του ανθρώπου σε μιά μηδενιστική νοματοδότηση. Ακολουθώς, η μετανεωτερική κατάσταση δεν κήρυξε μονάχα τὸ τέλος τῶν μεγάλων αφηγήσεων της φιλοσοφικής και θεολογικής παράδοσης, αλλά και τὸ τέλος της ιστορίας. Στην εποχή της μαζικής δημοκρατίας, η πανουργία της ιστορίας τείνει να ακυρώσει τὸ περιεχόμενό της ως περιπέτειας του ανθρώπου στὸ γίνεσθαι και να γίνει η αδιαφάνεια και η αδράνεια τῶν τεχνητῶν κατασκευῶν, να γίνει ιστορία του κυβερνο-ανθρώπου, της τεχνητής νομοσύνης και της βιοτεχνολογίας¹⁴.

Η εποχή μας γίνεται εποχή της απιστίας, της αβεβαιότητας, της σύγχυσης, της απελπισίας καί, κυρίως, του μηδενισμού, ὁ ὁποῖος προβάλλει ὡς ἡ νέα ὄντολογία που κινεῖ τὸν μετανεωτερικό μας κόσμο. Αλλά ὁ προορισμός του ανθρώπινου πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἄσχετος ἀπὸ τὸν τελικὸ προορισμὸ του ανθρώπου. Η ιστορία δὲν εἶναι τὸ «πανδοχεῖο» ὅπου παίζεται τὸ δράμα της ἀνθρώπινης μοίρας, ἀλλὰ ἔχει νόημα μόνον, ἐπεὶδὴ πρόκειται νὰ φθάσει σὲ ἕνα τέλος. Διαφορετικά, ἡ ἀτελεύτητη πρόοδος δὲν ἔχει κανένα νόημα. Στην εποχή μας δὲν χρειαζόμαστε μιά έκκοσμικευμένη έσχατολογία της προόδου ἀλλὰ μιά νέα φιλοσοφία της ιστορίας, τὴν ὁποία μπορεί νὰ ἐμπνεύσει μιά αὐθεντικὰ έσχατολογικὴ θεολογία της ιστορίας. Όταν ἡ ιστορία καὶ ἡ ζωὴ του ανθρώπου φωτίζονται ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῶν έσχάτων καὶ του τέλους, ἡ υπέρβαση της διαλεκτικῆς ἀνθρώπου καὶ ιστορίας, ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας δὲν θὰ ἀποβαίνει τραγικὴ οὐτοπία καὶ αὐταπάτη¹⁵.

13. Βλ. Ἰωάννου Ζηζιούλα (Μητροπολίτου Περγάμου), *Η κτίσις ὡς Εὐχαριστία, Θεολογικὴ προσέγγισις τῆς Οἰκολογίας*, ἐκδ. Πορφύρα-Ακρίτας, Αθήνα ³2019.

14. Βλ. Σταύρου Γιαγκάζογλου, «Θεολογία καὶ Τεχνητὴ Νομοσύνη», *Θεολογία* 3/2020, σσ. 95-124.

15. Βλ. Σταύρου Γιαγκάζογλου, «Φιλοσοφία τῆς ιστορίας καὶ θεολογία τῆς ιστορίας», στὸν τόμο *Ὁρθοδο-*

Στὸ νέο περιβάλλον τοῦ πλουραλισμοῦ, ἡ χριστιανικὴ θεολογία καλεῖται νὰ διαλεχθεῖ δημιουργικὰ μὲ τὴν πολιτιστικὴ καὶ θρησκευτικὴ ποικιλομορφία τοῦ σύγχρονου κόσμου. Ὅφειλε νὰ ἐπανεύρει τὴν ἀληθινὴ οἰκουμενικότητα καὶ ἀνεκτικότητα της, γιὰ νὰ προσπεράσει τὴ μισαλλοδοξία καὶ τὸν φανατισμό. Τὸ ἥθος τοῦ διαλόγου θὰ πρέπει νὰ διαποτίζει κάθε ἐνέργεια καὶ δράση της. Ὁ φανατικὸς εἶναι ἐκεῖνος ποῦ σφίχταγκαλιάζει τὴν ἀλήθεια τόσο πολὺ, ὥστε τελικὰ τὴν πνίγει. Ἡ ἀλήθεια, λοιπόν, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς δογματισμὸς καὶ ἀποκλειστικότητα, ἀλλὰ ὡς ἐρμηνευτικὴ πρόταση καὶ πρόσκληση σὲ διάλογο καὶ σχέση μὲ τὸν ἄλλον¹⁶. Ὁ κίνδυνος ποῦ ἀπειλεῖ τὴ γνήσια θρησκευτικὴ ζωὴ σὲ ὅλα τὰ μῆκη καὶ τὰ πλάτη τῆς γῆς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν φανατισμὸ καὶ τὴ μισαλλοδοξία.

Στὴν ἐποχὴ μας, ὅσο ποτὲ ἴσως ἄλλοτε, προβάλλει ἡ εὐθύνη τῆς χριστιανικῆς θεολογίας νὰ διαλεχθεῖ δημιουργικὰ μὲ τὸν πολὺπτυχο καὶ πολυθρησκευτικὸ κόσμον μας. Θὰ πρέπει, ἀσφαλῶς, νὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἡ πολυπολιτισμικὴ κοινωνία ἀποτελεῖ ἤδη τὸ εὐρύτερο κοινωνικὸ πλαίσιο γιὰ ὅλες σχεδὸν τὶς χριστιανικὲς ἐκκλησίες καὶ θεολογικὲς παραδόσεις. Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία μπορεῖ νὰ συνεργαστεῖ δημιουργικὰ καὶ νὰ προσανατολίσει πρὸς μιὰ παγκοσμιότητα ποῦ θὰ σέβεται τὴ διαφορὰ καὶ τὴν ἑτερότητα. Συνάμα, μπορεῖ νὰ κατανοήσει καὶ αὐτὴ ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν ἀποδεικνύει τὸν ἑαυτὸ της θριαμβολογώντας. Ὁ Θεὸς τῆς Ὀρθόδοξης Παράδοσης δὲν ταυτίζεται μὲ ἓναν καὶ μοναδικὸ πολιτισμὸ ἀλλὰ σαρκώνεται μέσα σὲ κάθε ἀνθρώπινο πολιτισμό.

Κατὰ τὸν Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα¹⁷, ἡ πολιτιστικὴ πρόσληψη εἶναι μιὰ ἀπαίτηση τοῦ δόγματος τῆς ἐνανθρώπησης. Διὰ τῆς Ἐκκλησίας ὁ Χριστὸς εἰσέρχεται συνεχῶς καὶ πλήρως σὲ κάθε πολιτισμό. Δὲν ἐξαγιάζει καὶ δὲν ἐπικυρώνει ἓναν συγκεκριμένον πολιτισμὸ, καλώντας ἔτσι ὅλους τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς νὰ ἀσπαστοῦν τὸν συγκεκριμένον αὐτὸ πολιτισμό. Ἄλλωστε, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χριστιανικὸς πολιτισμὸς ποῦ νὰ ἐφαρμόζεται στὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ. Ἐκεῖνο, ὅμως, ποῦ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει εἶναι ἡ ἐπιτυχημένη καὶ κριτικὴ *πολιτισμικὴ πρόσληψη τοῦ Εὐαγγελίου*. Μιὰ τέτοια πρόσληψη μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ περιλαμβάνει ὅλες τὶς μορφὲς ἑνὸς δεδομένου πολιτισμοῦ, ἀρκεῖ νὰ διατηροῦνται οἱ βασικὲς καὶ κρίσιμες διαστάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως. Τὸ μέλλον τῆς σύγχρονης Ὀρθοδοξίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σχέση ποῦ θὰ ἀναπτύξει ἢ δὲν θὰ ἀναπτύξει ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ Θεολογία

ξία καὶ [Μετα-] Νεωτερικότητα, ἐκδ. Ἑλληνικοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου, Πάτρα 2009, σσ. 7-77.

16. Ἡ διεπιστημονικότητα τοῦ πανεπιστημίου διαμορφώνει δυνατότητες ἐξόδου τῆς θεολογίας ἀπὸ τὸν ἄκρατο δογματισμὸ καὶ φονταμενταλισμό. Ὁ Hervé Legrand ἀναφέρεται στὸ παράδειγμα τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας κατὰ τὸν 20ῦ αἰ. στὸ ἄρθρο του: «Théologie et Culture Universitaire», *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 92.3/2008, σσ. 691-711.

17. Βλ. τὸ καίριο θεολογικὸ ἄρθρο του μὲ τίτλο: «Τὰ σπουδαιότερα ζητήματα γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴ νέα χιλιετία», *Εὐθύνη* τχ. 445/2009, σσ. 1-4.

μὲ τὸν σύγχρονο πολιτισμὸ σὲ τοπικὸ καὶ σὲ εὐρύτερο πλαίσιο, ὑπερβαίνοντας τὸν πολιτισμικὸ ἐπαρχιωτισμὸ ἢ τὴν ἀνιστορικὴ ἀπόδραση στὸ παρελθόν.

Στὸ τέλος τῆς νεωτερικότητας καὶ στὸ κατώφλι ἐνὸς νέου πολιτισμοῦ ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο σὲ ἓνα σοβαρὸ καὶ οἰκουμενικὸ διάλογο, παρουσιάζοντας ἐναλλακτικὴ πρόταση γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ νοηματοδότηση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ὡς προφητικὴ συνείδηση καὶ κριτικὴ εὐαισθησία τῆς Ἐκκλησίας μπορεῖ νὰ προσφέρει τὶς θεμελιώδεις προϋποθέσεις, ὥστε νὰ γίνετα διάκριση κάθε φορὰ μεταξὺ τοῦ θεολογικὰ ἔσχατου καὶ σημαντικοῦ καὶ ἐκείνου ποὺ μπορεῖ νὰ μεταβάλλετα μορφολογικὰ ὡς πολιτιστικὸς καὶ ἱστορικὸς συντελεστὴς τῆς θεολογικῆς ἔκφρασης. Δίχως τὴν κρίσιμη αὐτὴ θεολογικὴ συνειδητοποίηση, ἡ πολιτιστικὴ πρόσληψη τοῦ Εὐαγγελίου διακινδυνεύει νὰ ἀποβεῖ ἓνα πολὺ ἐπισηφαλὲς ἐγγεῖρημα.

